

Guitman Barnabás[◇]

Az 1546 őszi szászországi hadműveletek és az adorfi csata a kortárs beszámolók tükrében

DOI 10.17047/HADTUD.2026.36.KSZ1.36

Az 1546 őszi szászországi hadműveletek a schmalkaldeni háború kulcsfontosságú eseményei voltak. A szász választói Vogtland tartomány elfoglalása stratégiai győzelmet hozott a császárpárti koalíció számára, előkészítette a császáriak 1547-es mühlbergi győzelmét. A háború e szakaszában kapcsolódtak be először a magyarországi huszárok, akik a kortárs beszámolók tanúsága szerint a háború végéig a csatározások meghatározó szereplőivé váltak. A tanulmány gerincét az eseményekben résztvevő felek által papírra vetett, az adorfi csatáról szóló, eltérő nézőpontból megfogalmazott híradások összevetése alkotja. A vizsgált források különbözőségükben is egybehangzó narratívái izgalmas betekintést nyújtanak a 16. századi magyar huszárság történetének e lényeges mozzanatába.

KULCSSZAVAK: adorfi csata, huszárok, magyar könnyű lovasság, schmalkaldeni háború

The Military Operations of Autumn 1546 in Saxony and the Battle of Adorf in the Light of Contemporary Accounts

The military operations of autumn 1546 in Saxony were key events in the Schmalkaldic War. The occupation of Vogtland of the Electorate of Saxony resulted in a strategic victory for the imperial coalition as the incursion into Saxony divided the forces of the Schmalkaldic League and thus paved the way for the imperial triumph at Mühlberg in 1547. This phase of the war saw the first involvement of Hungarian hussars, who – according to contemporary accounts – became decisive participants in the fighting until the end of the conflict. The core of the study is a comparison of reports on the Battle of

[◇] Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, habilitált adjunktus - Pázmány Péter Catholic University's Faculty of Humanities and Social Sciences Institute of History, Associate Professor with Habilitation. email: bguitman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1122-3616>

Adorf, written by the parties involved, each presenting a different point of view. Despite their differences, the sources analysed offer converging narratives that provide a fascinating insight into this important episode in the history of 16th century Hungarian hussars.

KEYWORDS: *Battle of Adorf, hussars, Hungarian light cavalry, Schmalkaldic War*

A Schmalkaldeni háború háttere és természete

A schmalkaldeni háború (1546/47) az első olyan nagyobb konfliktus volt a protestáns reformációt követően, amely már nem csupán vallási, hanem nemzetközi és politikai dimenziót is öltött. Egész Európa figyelmét felkeltette, számos történeti mű, leírás készült róla, amelyek a 16. században olvasott munkáknak számítottak. A háború hatására a lutheri reformáció addig töretlennek tűnő diadalútja megtorpant, és egyben lehetőség nyílt a katolikus egyház közép-európai újjászerveződése előtt is.¹

A harc V. Károly császár és a protestáns tartományurak által létrehozott schmalkaldeni szövetség között zajlott. A császár célja a vallási egység helyreállítása és a birodalmi rend újbóli megerősítése volt, míg ellenfelei saját vallásszabadságuk és politikai önállóságuk védelmében fogtak fegyvert. Bár a háborút motiváló vallási tényezők jelenléte kétségtelen, a konfliktus valójában a hatalomgyakorlás mikéntjéről, a birodalom jövőjéről és a protestáns reformáció politikai következményeiről szólt. Például protestáns hercegek is harcoltak V. Károly oldalán (mint Móríc² szász herceg), miközben a katolikus Bajorország a semlegességet választotta.

A küzdelem ekkor még nem a teljes megsemmisítés logikáját követte, ahogyan az majd a harmincéves háborúban történt. A kortársak még képesek voltak a másik felet ellenfélnek, nem pedig ördögtől való ellenségnek tekinteni. Ugyanakkor a hadszíntéren a háború mégis súlyos pusztításokkal járt. A Dunától délre előre nyomuló császári sereg éppúgy, mint a Szászországban betörő csapatok, falvakat égetettek fel, településeket fosztottak ki.³

A szászországi hadjárat során különösen nagy hírnévre tettek szert a magyarországi könnyűlovások, a huszárok, akiknek jelenléte és harcmodora mély benyomást tett a kortársakra.⁴ A német területek számára a huszárok hadviselése szokatlan, sőt félelmetes újdonságnak számított: gyorsaságuk, mozgékonyosságuk és merész rajtaütéseik a helyi hadvezetés számára kiismerhetetlenek voltak. A huszárok a balkáni hadszíntér tapasztalatait hozták magukkal. A török elleni végvidéki küzdelmekből ismert taktikákat alkalmazták: a meglepetésszerű támadást, a színlelt visszavonulást, a villámgyors újracsapást. E módszerek a német hadak számára idegennek, sőt barbárnak hatottak. Félelemkeltő megjelenésük, díszes, vadnak tűnő viseletük, és a harcban tanúsított könyörtelenségük új minőséget vitt a hadjáratba.

¹ A háborúról részletesen írtam az alábbi kötet tanulmányaiban: Ávila 2022.

² Móríc (1521–1553), szász herceg, 1547-től szász választófejedelem.

³ Minderről érzékletesen, a szemtanúk hitelességével tájékoztatnak a mellékletben közölt források.

⁴ A huszárság kialakulásáról, kora újkori szerepéről lásd: B. Szabó 2010.

A háború menete három szakaszra bontható: 1) dunamenti hadjárat, 2) szászországi őszi hadjárat, 3) végkifejlet (1547 tavasza). A tanulmány az alábbi forrásokra építkezve a második szakaszra fókuszál.

1. Nyáry Ferenc⁵ levele Várdai Pál esztergomi érsekhez, Oelsnitz 1546. november 4.⁶
2. Ismeretlen szerző levele Várdai Pál esztergomi érsekhez, Prága 1546. november 5.
3. Ismeretlen szerző levele. Plauen, 1546. november 10.⁷
4. Ambrosius Blarer⁸ levele Heinrich Bullingernek, Konstanz, 1546. november 27.⁹
5. Lorenzo Contarini¹⁰ követjelentése. 1548.¹¹

A szászországi hadjárat célja és a „cseh” királyi haderő

A háború második szakaszában hosszas egyeztetéseket követően, a Cseh Királyság irányából tört be egy sereg Szászországba, amelyet számos korabeli feljegyzés és a jelenlegi szakirodalom is több esetben cseheknek, a cseh királyi seregnek nevez, s így a magyar huszárokat is gyakran *cseh lovasoknak* írják le.¹² A szokatlan kinézetű és vad harcmódorú könnyűlovasokat ugyanakkor időnként hunoknak, vagy egyenesen törököknek is vélik a kortársak.¹³ Azonban ez a hadsereg valójában az összetett Habsburg Monarchia többnemzetiségű jellegét tükrözte. A cseh-német Sebastian von Weitmühl (†1549) állt az élén, a csehországi csapatokat gróf Albrecht von Schlick (†1554) vezette, míg a Magyar Királyságból küldött könnyűlovasok parancsnoka a már említett Nyáry Ferenc volt.¹⁴

Bár kezdetben határmenti portyázásnak tűnt a hadjárat, valójában a császári hadvezetés tudatos stratégiai műveletet indított. Célja a szász választófejedelemség katonai és politikai megtörése, a schmalkaldeni szövetség belső megosztása volt, amely végül győzelemhez vezetett.¹⁵

⁵ Nyáry Ferenc (†1551), országos huszárkapitány, honti főispán.

⁶ Nyáry Ferenc, valamint az ismeretlen szerző Prágában kelt beszámolóját először Károlyi Árpád adta ki, majd a latin eredeti szöveg alapján jelen tanulmány szerzője készített róla korszerű fordítást. Károlyi 1877; Ávila 2022, 231–236.

⁷ Lásd a melléklet 1. számú forrását.

⁸ Ambrosius Blarer (1492–1564) a lutheri reformáció első nemzedékéhez tartozott, bencés szerzetesként ismerkedett meg Luther tanaival, előbb követője lett, később a svájci hitújítókhoz közeledett. Bautz, 1990.

⁹ Lásd a melléklet 2. számú forrását.

¹⁰ Lorenzo Contarini (1515–1552), velencei követ I. Ferdinánd udvarában.

¹¹ Kiadás: Albèri 1859, 369–469. A jelentés vonatkozó részletének fordítását lásd a mellékletben, 3. számú forrás.

¹² A pár éve megjelent Bullinger-levelezés jegyzetírója sem tartja a huszárokat valamilyen oknál fogva magyarnak. *Husaren. – Es handelte sich um kroatische, walachische und polnische Reiter. Man sah in ihnen Hunnen, Ungarn, Türken und die Völker Gog und Magog verkörpert* (Huszárok alatt horvát, román és lengyel lovasok értendők. A hunok, magyarok, törökök, valamint Góg és Magóg népeinek megtestesítőiként tekintettek rájuk.) Bullinger 2017, 351. Például: Sutter Fichtner 1986, 157; Schilling 2020, 285; 289.

¹³ Veit Dietrich (1506–1549) német reformátor a magyarokról mint hunokról ír: *Nem úgy tűnik, hogy a szász háborút könnyedén le lehetne csendesíteni. A választó számára új hadat toboroznak nálunk, amivel Ferdinánd területét (vagyis Csehország határait) támadná, hogy megbosszulja a rajta esett sérelmet, mivel a hun lovasok széles körben feldúltak mindent.* Veit Dietrich levele Francisco de Enzinásnak, Nürnberg, 1547. február 11. Enzinás 1995, 188. A melléklet 1. számú forrásában a szemtanú szerző török harcosokat is említ a magyarokkal együtt.

¹⁴ Ávila 2022, 23.

¹⁵ A betörés elhárítására szászok is tudatosan készültek. Vö. Wild 1938, 15–24.

Az 1546. november végére a csehországi Eger (Cheb) városában összevont haderő számottevő erőt képviselt: több mint 16000 főt, köztük 4000 lovast és 12000 gyalogost, s ezen belül több mint 2200 huszárt. A korszakhoz mértén figyelemre méltó, folyamatosan kiépülő logisztikai háttér jelezte, hogy császári oldal fő erőit Bajorországból elkezdte átcsoportosítani egy Szászország elleni jelentősebb támadáshoz. A Landwüst melletti táborban hétszáz szekér állt, közülük több mint hatvan puskaporral és hadianyaggal megrakva. A hadjárat előkészítettségét jelzi az is, hogy Bécsből nehéz tüzérség érkezett: nyolc hatalmas faltörő ágyú és több tábori ágyú, amelyek menetoszlopa a korabeli beszámoló szerint mintegy tizenöt kilométer hosszan kígyózott az országúton. A hadvezetés Egerben rendezte be a téli főhadiszállást, ahonnan a királyi jelenlétet biztosították. Itt két kolostort is kiürítettek, hogy helyet adjanak a hadsereg és a parancsnokság ellátásának.¹⁶

A vogtlandi harcok és az adorfai győzelem

A szászországi hadműveletek azonban már egy hónappal korábban, 1546 október végén kezdetüket vették. Innen indul az eseményeknek az a szála, amelyet szerencsés módon két, egymást kiegészítő nézőpontból ismerünk: a szász választófejedelem jelenlévő alattvalóinak beszámolóiból és Nyáry Ferenc, valamint egy ismeretlen, feltehetően magyar származású szerző leveléből.

A támadók előrenyomulása gyors és határozott volt. Október 23-án elfoglalták Gottesgab és Platten településeket, majd október 30-án a huszárok rajtaütésszerű támadást hajtottak végre Landwüst és Siebenbrunn falvak ellen, mindkettőt felégetve.¹⁷

Ezt követően Adorf városába vonultak, amely rövid időn belül megadta magát. Adorfban ugyan csupán két pajta esett áldozatul a tűznek, de a város környékét teljesen feldúlták. A választófejedelem embereit felkészületlenül érte a rajtaütés hevesége: a támadók lovakat, marhákat, sőt templomi értékeket is zsákmányoltak.¹⁸

Nyáry beszámolója szerint a magyarok – több mint hatszáz lovas – a kiürített szász tábornokot követve érkeztek Adorfhoz. A városból puskákkal és ágyúkkal lőtték rájuk, ám a magyarok, akiknek sem lőfegyverük, sem tüzérségük nem volt, mégis rohamba mentek. Felgyújtották a külvárosokat és az istállókat, s csatakiáltások közepette három kapun is betörték a falakon belülre. Elfoglalták a várost, de éjszakára nem mertek benne maradni – csak a polgároktól vettek hűségesküt a király nevében, majd visszavonultak a táborba.

¹⁶ Lásd az 2. számú mellékelt forrást.

¹⁷ Lásd a mellékelt forrásokat.

¹⁸ Lásd az 2. számú mellékelt forrást.

A visszafoglalási kísérlet nem késett sokáig. Wolf von Gräfendorf, a szász választófejedelem kapitánya,¹⁹ mintegy háromszáz lovassal és hat zászlónyi gyalogossal október 31-jén bevonult a magyarok által kiűrt Adorfba.²⁰

A döntő ütközet november elsején bontakozott ki délután három óra körül. Gräfendorf a közeli magaslaton erősítette meg állásait: a szász oldalon mintegy ezerhatszáz fő – gyalogosok és lovasok vegyesen – vesztegelt Adorfnál. Amikor a cseh táborból a magyarok kiegészülve ötszáz nehézlovassal és ötszáz gyalogos arkebúzzal közelítettek, az ellenség a Prágában kelt beszámoló szerint négyszáz nehézlovast és hatezer gyalogost sorakoztatott fel.²¹

A magyarok a nehézlovasság és a gyalogság előtt haladva támadtak. Az ellenség megingó sorainak láttán, teljes erővel, rohamban zúdultak rájuk. A szász jelentések szerint a választófejedelmi lovasok már az első összecsapás után pánikba estek, és visszafelé vágtattak, saját gyalogosaikon átgázolva százakat tiportak agyon. A huszárok ezt kihasználva szétverték a védekező alakzatot, s az üldözésben szinte teljesen megsemmisítették a szász erőket.²²

Nyáry beszámolója drámai képet ad: a magyarok „élettel-halállal nem törődve” kapaszkodtak fel a fenyvesekkel borított magaslatra, amelyet az ellenség ágyúkkal erősített meg. Ott vívták ki a döntő győzelmet, és – ahogy Nyáry írja – „csak a magyar csapatok, Őfelsége más hadinépeinek segítsége nélkül, egyedül Isten segédelmével győzedelmeskedtek.”²³

Az ütközet mérlege és a rettegés ideje

Az adorfai csata következményei súlyosak voltak mind emberi, mind lélektani értelemben. A veszteségeket a források eltérően becsülik, de mind megerősítik a vereség nagyságát. A választófejedelem katonái közül legkevesebb három-négyszázan eshettek el az első összecsapásban, Nyáry Ferenc pedig saját jelentésében mintegy ezerkétszáz holttestről ír. A szász beszámolók is több mint ezer halottat említenek, köztük két tisztet meg is nevezve – Hans Wilhelm von Weißenbachot és a lovasság zászlótartóját, Adam Wedert. A legtöbb áldozat menekülés közben, hátulról kapott halálos csapást: a csata így a teljes megfutamodás és a zűrzavar képét mutatja.

A magyar veszteségek ezzel szemben elenyészőek: a prágai névtelen levele szerint Nyáry emberei közül „kettőnél több nem sérült meg.”²⁴ A források e ponton mind kiemelik a huszárok bátorságát és harci tapasztalatát, ezek együtt tették lehetővé, hogy viszonylag kis létszámú egység ilyen súlyos vereséget mérjen a szász hadra. A zsákmány is ennek megfelelő volt: tizenöt ellenséges ágyú, több megerősített város, valamint hat gyalogsági és két lovassági zászló került a győztesek kezére. A magyarok

¹⁹ A korabeli német tisztségek (*Hauptmann, Oberst* stb.) fordításánál a Bagi Zoltán által felvetett szempontokat igyekeztem figyelembe venni. Vö. Bagi 2019.

²⁰ Az 1. számú forrás Erhard Sollingert nevezi meg a visszafoglalás végrehajtójaként, addig a 2. számú és más korabeli jelentések is Gräfendorfnak tulajdonítják. Vö. Wild 1938, 48–49.

²¹ Ávila 2022, 231–232.

²² Lásd a mellékelt forrásokat.

²³ Ávila 2022, 235.

²⁴ Ávila 2022, 232.

négyszáznál is több foglyot ejtettek. A vogtlandi hadjárat ekkorra már a teljes környéket félelemben tartotta.²⁵

A beszámolók szerint a csata utáni látvány megrendítő volt: a holttesteket másnap meztelenül heverve látták a mezőkön, a cseh szekerek pedig szó szerint átgázoltak rajtuk. Nyáry Ferenc, aki mindezt saját emberei között élte meg, olyan mértékű pusztításról számolt be, hogy levele végén az esztergomi érsektől kért tanácsot, miként oldozhatók majd fel katonái bűneik alól, „mert elég sok rosszat tettek”.²⁶

A szász szemtanúk szerint a futó sereg november 4-re teljesen felbomlott: a menekülők a Plauenben álló, harcra kész tizenkétezer zsoldos közt is pánikot keltettek. A katonák eldobták fegyvereiket, ágyúikat, páncéljaikat, és szétszéledtek. Az adorfi vereség így a schmalkaldeni szövetség számára nemcsak taktikai kudarc volt, hanem morális összeomlás is.

A győzelem tehát nemcsak fegyveres fölényt, hanem lelki és taktikai diadalt is jelentett: a huszárok megmutatták, hogy a rugalmas, gyors, de rendkívül vakmerő harcmodor legyőzheti a szabályos, de merev német hadrendet. A huszárok dicsősége ezt követően messzire visszhangzott. Például a velencei követ, Lorenzo Contarini diplomáciai jelentésében az adorfi diadalt a háború egyik legkiemelkedőbb eseményeként méltatta.²⁷

1. táblázat

A csata mérlege, a forrásokban található adatok összegző táblázata.²⁸ (Forrás: szerző)

szerző	huszárok	szász gyalogság	szász lovasság	szász veszteség	zsákmány	magyar veszteség
Nyáry F.	600	6 zászló	400	1000	12 ágyú 400+ fogoly	
Prágai ismeretlen		6000	400	1200	15 ágyú sok fogoly	2
Plaueni ismeretlen		6 zászló	300	sok száz	összes ágyú	
A. Blarer	200 és egyéb lovasok	6 zászló	300	300-400		kevesebb mint 10
L. Contarini	300	8 zászló	400	2/3 részük		

²⁵ Ávila 2022, 233; 235.

²⁶ Ávila 2022, 236.

²⁷ Lásd a 3. számú forrást.

²⁸ A felhasznált források adatai bár százszázalékosan nem egyeznek, de nagyságrendileg mégis szinte teljesen megegyező képet mutatnak, amely révén egymás hitelességét erősítik.

A kapitulációk

A magyarok az ütközet után mintegy húsz kilométeren át üldözték a menekülő lovasokat, és ahol megjelentek, ott a települések igyekeztek feltétel nélkül behódolni. A legközelebbi város, Oelsnitz például november 2-án küldött követséget Schlick grófhoz. Négy polgár jelent meg előtte fehér bottal, a megadás jeléül.²⁹ A környék más városai – köztük Plauen – szintén a kétségbeesés határán álltak. A krónikák leírják, hogy asszonyok és gyermekek sírva könyörögtek menedéért, sokan pedig a menekülő katonákkal együtt hagyták el otthonaikat. A plaueni polgárok végül Móric szász herceghez fordultak, és városukat az ő védelme alá helyezték.

A magyarok által kivívott győzelem a hadjárat pszichológiai fordulópontjává vált. Nyáry szerint a legyőzött hadinép „buzgón könyörgött a táborban, hogy ne engedjék hozzájuk a magyarokat”.³⁰ A félelem olyan mértékű volt, hogy a szász városok inkább felajánlották hűségüket a királyi felségnek, csakhogy ne küldjék rájuk a rettegett huszárokat.³¹ A városok, köztük Zwickau, Werdau és Crimmitschau harc nélkül Móric oldalára álltak.³² A kapuit önként megnyitó Zwickauba november 8-án vonultak be Móric csapatai, ezzel gyakorlatilag a tavaszi háborús idényig véget vetve a szászországi hadműveleteknek.³³

Az adorfí csata láthatatlan következményei

Az adorfí győzelem és a szászországi hadjárat tágabb összefüggései túlmutatnak a helyi hadieseményeken. Ezzel a sikerrel a császári hadvezetés kettős célt ért el. Egyrészt sikeresen megbontotta a schmalkaldeni szövetség egységét. A szász választófejedelem, János Frigyes, kénytelen volt északra vonulni birtokai védelmére. Ez pedig megnyitotta az utat V. Károly előtt Dél-Németországba. A császár így szabad kezet kapott a schmalkaldeni szövetség katonai szétzilálására, ami a következő év tavaszán, a mühlbergi csatában teljesedett be.³⁴

Másrészt megmutatkozott, hogy a végvidéki küzdelmek tapasztalataival felvértezett magyar könnyűlovasság döntő tényező lehet a birodalmi háborúk kimenetelében. Az adorfí ütközet és a magyar részvétel nem pusztán katonai, hanem politikai jelentőséggel is bírt. Bár Nyáry Ferenc és társai számára a háborús részvétel egyszerű zsoldosvállalkozásnak vagy alattvalói kötelességteljesítésnek tűnhetett, valójában a győztes ütközetek következményei messzemenő hatással voltak a magyarországi törökellenes védekezés ügyére is. A Magyar Királyság túlélése az oszmánokkal vívott küzdelemben a Habsburg Monarchia erejétől függött. Amíg a Monarchia kellő erővel, és konszolidált uralkodói hatalommal rendelkezik, addig reális a remény arra, hogy a törököt megállítsák, illetve egyszer kiűzzék Magyarország

²⁹ Lásd a mellékelt forrásokat, valamint: Ávila 2022, 235.

³⁰ Ávila 2022, 235.

³¹ Vö. Ávila 2022, 27–28.

³² Az önkéntes megadásra egyébként a választófejedelem fiától is megkapták az engedélyt. Herzog 1845, 265.

³³ Ávila 2022, 27.

³⁴ Ávila 2022, 29–34.

hódoltsági területeiről. Ha viszont a birodalom belső harcaiban elgyengül a dinasztia vezetése alatt álló erőközpont, a magyarországi védekezésre, a végvárrendszer kiépítésére, fenntartására sem marad ereje a bécsi udvarnak. Ebben az összefüggésben az 1546-os hadjárat több volt, mint fegyveres beavatkozás a császár és engedetlen alattvalói között zajló háborúba. A magyarországi huszárok, részvételükkel a Habsburg Monarchia keretein belül megvalósult, eredményes oszmánellenes védelmi rendszer kialakításának alapjaihoz járultak hozzá.³⁵ Minderre a protestánsok győzelme, a huszárok által csírájában elfojtott 1547. évi cseh lázadás esetleges kiterjedése, elhúzódó belháborúvá alakulása esetén nem kerülhetett volna sor.³⁶

Az 1546 őszi hadjárat, az adorfi győzelem, majd az 1547. április 24-én lezajlott fényes mühlbergi diadal a magyar katonai hagyomány jelentős fejezetei közé tartozik. A huszárok nemcsak csatákat nyertek meg, hanem a spanyol Katolikus Monarchia, valamint a bécsi udvar előkelőinek, befolyásos tagjainak magyarok iránti rokonszenvét, csodálatát is elnyerték. Például az 1549-es binche-i karneválon V. Károly egyik legbizalmasabb főembere, Don Luis Ávila³⁷ és a milánói kormányzó fia, Luigi de Leyva³⁸ magyar lovasnak öltözve jelentek meg az ünnepségeket kísérő lovagi viadalon.³⁹ De a huszárság a háborúban szerzett külföldi népszerűségének köszönhetőek a tiroli Ferdinánd⁴⁰ főherceg és a Móríc herceg által tartott huszártornák is, ahol a törökellenes propagandát is a játékok részévé tették, ezáltal az oszmánok ellen küzdő Magyarország megsegítését tartották napirenden.⁴¹

A csatatér visszhangjai tehát messzire hallatszottak: nemcsak az ütközet zajában, hanem a korabeli politikai gondolkodás mélyebb rétegeiben is jó ideig tovább rezonált a magyar vitézség híre.

³⁵ Vö. Pálffy 2015, 136–165.

³⁶ A csehországi eseményekről lásd: Ávila 2022, 38–39.

³⁷ Luis de Ávila y Zúñiga (†1573), az Alcantara lovagrend kormányzója, V. Károly diplomatája és tanácsadója.

³⁸ Luigi de Leyva, (†1570), Ascoli második hercege.

³⁹ Calvete de Estrella 1552, 194v.

⁴⁰ Ferdinánd főherceg (1529–1595), I. Ferdinánd fia, cseh helytartó.

⁴¹ Mindkét huszárrajongó nagyúr a schmalkaldeni háború mellett a magyarországi törökellenes harcokban is megtapasztalta a könnyűlovasság harcmodor sajátosságait, előnyeit: Móríc az 1542-es hadjáratban, valamint az 1552-es esztergomi portyán, Ferdinánd pedig Szigetvár és környéke 1556-os eredményes felmentésében. Az udvari huszárok reprezentációs szerepéről: Pálffy 2015. 108–110. A huszártornák szimbolikus és reprezentációs jelentőségével Gulyás Borbála foglalkozott: Gulyás 2010.

Forrásmelléklet⁴²**1.****Levél egy jó barátához Plauenból, Móric herceg hadiszándékairól. Plauen, 1546. november 10.⁴³***1. A kapitányokról, a hadinépről és Vogtland védelméről.*

Isten kegyelme Krisztusban, a mi Üdvözítőnkben, minden jót kívánva előre is!

Tiszteletre méltó, tudós, jóakarató, kedves uram, sógorom!

Nem állhatom meg, hogy ebben a nagy bajban és veszedelmes időkben, amelyek ránk zúdultak, mindarról, ami egyebként is szegény, gyötrött embereinkkel történt, hírt ne adjak.

A helyzet pedig az, hogy Szászország választófejedelmének, Magdeburg örgrófjának stb., az-az a legkegyelmesebb urunknak távollétében az ő választófejedelmi kegye által újonnan idehelyezett tisztje, Georg Edler von der Planitz, aki aztán a kegyelmes fejedelemmel együtt elvonult, szigorúan megparancsolta és meghagyta nekünk, hogy helyette Wolff Gräfendorf tisztnek engedelmeskedjünk, aki mindaddig, míg kegyelmes fejedelmünk szerencsésen vissza nem tér, nemcsak ránk, hanem egész Vogtlandra kapitányként buzgón köteles gondot viselni.

Ő aztán összeszedett mintegy háromszáz lovast, azokkal a határon portyázott, gyakran láttatta magát, s velük Adorf és Oelsnitz környékére is eljutott. Ugyanakkor Neukirchenben egy gyalogos zászló állomásozott, akik egész nyáron át nem kevés terhet róttak az ottani szegény emberekre, és mindenüket felélték. Ugyanezt tették az adorfi lovasok is: minden erdőt a határ mentén a falusi néppel kivágattak, sáncárkokat ásattak, mintha bátor védekezésre készülnének a csehek ellen.

2. Hogyan készültek a csehek betörése ellen, és miként vonultak végül előre, majd vették be Adorfot?

Végül mikor hír érkezett arról, hogy a cseh király hadba készül ellenünk jönni, főtiszteket és kapitányokat küldtek hozzánk, nevezetesen a már említett Gräfendorft, Ernst von Gleichen gróft, továbbá a derék Wolf Dietrich von Pfirdt lovagot és a straßburgi Wolff Wingelnt.

Aztán Szent Mihály napján⁴⁴ és az azt követő napokon Vogtland minden városából és falujából, a Salzgrund felől felfelé a hadinép fele ideérkezett és táborba szállt, s tizennégy napig a határon felsorakoztak, ahol legalkalmasabban lehetett volna a ellenségnek ellenállni. Mikor azonban a hír jött, hogy a csehek közelednek, a lovasság és a gyalogság megfutamodott a táborból, Plauen felé menekült, s ott is időztek további tizennégy napon át.

⁴² A források fordításának pontosításához, ellenőrzéséhez használtam a ChatGPT és a QWEN mesterséges intelligenciát.

⁴³ Kiadás: Hortleder 1618, 368–370. Online: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11348264> (Letöltés: 2025. 11. 24.)

⁴⁴ Szeptember 29.

A rá következő hétre újabb parancs érkezett, hogy az egész tartomány köteles teljes létszámban ide felvonulni. Simon és Júdás⁴⁵ utáni szombaton⁴⁶ megérkeztek a városiak és a parasztok Jénából, Weimarból, Leuchtenbergből, valamint a vidéki kerületekből s járásokból. Ez a népség vonulása közben és az itt tartózkodva is mindent felélt, s emiatt nekünk nem csekély gondunk és terhünk volt.

A gyalogságot végül a város elé, a táborba rendelték, a lovasokat pedig a városba helyezték el: számuk együttesen mintegy ezerhatszáz fő lehetett. Mindez azonban hiába történt, mert a következő szombaton, nyolc nappal később⁴⁷, a csehek és a huszárok betörték az országba, a határmenti Adorfot és Neukirchent kirabolták, felégették, és a környező falvakkal együtt elfoglalták.

Hadaink alig tettek valamit ellenük. Ekkor egy kapitány, bizonyos Erhard Sollinger vállalkozott rá, hogy, ha hadinépet adnak alája, kiűzi az ellenséget országból. Vasárnap⁴⁸ reggel adtak is neki hat zászló gyalogost, velük kivonult, a lovasság is velük tartott, Adorfhoz vonultak, és azt újra visszafoglalták.

3. A választófejedelem hadinépeinek veresége Adorfnál, és a lovasok gyalázatos megfutamodása

A rákövetkező hétfőn cseh hadak ismét nagy erővel jöttek, a mieink Adorf fölött, a hegyen álltak harcrendben. Amint lovasaink megpillantották az ellenséget, nyomban futásnak eredtek, sőt a saját soraink közé rontottak, több mint százat szánalmasan eltapostak közülük, és így a rendet teljesen szétzilálták. A huszárok azután a szegény gyalogságot, amely férfiasan vállalta a védekezést, – ó, Istenem! – szinte mind lemészárolták, nyomorúságosan levágták, úgy, hogy csak kevesen menekültek el élve, és a löfegyvereket is elragadták tőlük és magukkal vitték.

A lovasok pedig, mint az ázott macskák, sietve visszahúzódtak, a városba menekültek. Éjfélkor a vezetőikkel együtt a lovasok a gyalogosokkal és az ágyúkkal titokban megindultak, csüggedten vonultak keresztül a városon, és mind elmenekülve minket nyomorultul teljesen magunkra hagytak.

4. Siralom Plauenben, miként adta meg magát a város és a járás Móric hercegnek

Azon az éjjelen városunkban asszonyaink és gyermekeink oly keserves siralomra fakadtak, hogy még a kő is megszánta volna őket. Sok asszony és gyermek, valamint polgáraink jó része is az éj leple alatt a menekülő hadinéppel együtt hagyta el a várost, nem tudva, hová mehetnének. Így nagyon kevesen maradtak a városban. A legnagyobb ínség és szorultság órájában úgy határoztunk, hogy még az éjjel két főt közölünk esedező könyörgéssel kegyelmes urunkhoz, Móric szász herceghez küldünk oltalmat és védelmet kérve tőle.

⁴⁵ Október 28.

⁴⁶ Ez október 30. lenne, viszont a következő bekezdéseket is figyelembe véve a helyes kronológia csak úgy jön ki, ha nem Simon Júdás utáni, hanem az azt megelőző szombattal számolunk, azaz október 23.-val.

⁴⁷ Október 30.

⁴⁸ Október 31.

Őkegyelme kegyesen hajlott a kérésre, és tüstént elküldötte főemberét, Otto von Dieskaut, Finsterwald urát, hogy a követeinkkel együtt sietve Oelsnitzbe lovagoljon a királyi felség parancsnokaihoz, név szerint, Sebastian von der Weitmühlhöz, Komotau⁴⁹ urához, és Albrecht Schlick passauai grófhöz. Nagy szorgalommal és nem csekély fáradsággal sikerült csak kieszközölni a királyi felség parancsnokaitól, hogy Plauen városát és a járást Móric szász herceg oltalma alá bocsássák. Mert eredetileg semmi hajlandóságot nem mutattak arra, hogy kegyelemmel fogadják a várost, hanem inkább karddal akarták azt bevenni és lakóit lemészárolni. Ezt azonban az Úr Isten irgalmas eszközeivel szerencsésen megakadályozta.

Mindenszentek utáni szerdán⁵⁰, Móric herceg főembere Plauenbe érkezett, és a tanács előtt kijelentette: más módja nincsen annak, hogy Őkegyelme megvédjen bennünket, csak úgy, ha hűségesküt teszünk neki. Ennek folytán a hódolat megtörtént, s egyúttal ígéretet nyertünk, hogy az isteni Ige tiszteletében és minden másban kegyelmesen megmaradhatunk. Minket, kettőnket – tudniillik Hans Reibholzot és engem – utasított, hogy a plaueni járáshoz tartozó lovagoktól és a vidék parasztságától kegyelmes Móric szász herceg nevére a hódolatot és a hűségesküt fogadjuk. Ezt a ránk ruházott parancs szerint meg is tettük.

Noha a plaueni járáshoz tartozó nemesség egy része már előzőleg, titkon, Ócsászári Felsége főparancsnokai előtt hűségesküt tett, de erről a város nem tudott, így nekik is az Otto von Dieskau által hátrahagyott nyílt körlevél értelmében, – mivel parancsba adta, hogy minden nemesnek efféle nyílt levelet küldjünk ki – kénytelenek voltak Őkegyelmének előttünk, mint megbízottak előtt azonos módon hódolatot és esküt tenni. Hogy ennek lesz-e jó vége, azt ki-ki ítélje meg maga.

5. Mit tettek a csehek győzelmük után Adorf, Oelsnitz és Schöneck ellen?

Előzőleg, mindenszentek hétfőjén, a csehek ismét elfoglalták Adorfot, azt a kis várost irgalmatlanul kifosztották és zsarnoki módon bántak vele. Délután elvonultak, egészen Oelsnitzig vágattak, a külvárost felgyújtották. Mivel azonban tudták, hogy még sok katona van ott, visszavonultak.

Kedden ismét nagy erővel jöttek, harmadszor is kirabolták Adorfot, ugyanígy a csatatéren fekvő holttesteket sem kímélték, majd Schönecket is elfoglalták.

Ezalatt az Oelsnitzben a magára hagyott szegény nép közül néhányan kimentek a cseh kapitányok elé kegyelmet kérni, amit kegyesen meg is kaptak. Sok hatalmasság bevonult a városba, ahol a polgároktól hűségesküt vettek, a hadinépet pedig a mezőn hagyták a táborba. Így Oelsnitz városa kardcsapás nélkül, sértetlenül került a kezükre.

Éjszaka a városban maradtak, a lakosság gabonájában és más javaiban nagy kárt tettek, s közben a tanácstól minden kulcsot és mindent elkértek, úgyhogy a tanács ma sem rendelkezik semmi felett. Az ottani nyomorult emberek gabonájában és minden másában naponta súlyos kárt tesznek, és még mindig igen nagy számban tanyáznak ott.

⁴⁹ Napjainkban Chomutov Csehországban.

⁵⁰ November 3.

6. Zwickau, Werdau és Crimmitschau Móric hercegnek megadja magát

A következő pénteken Zwickau is megadta magát Móric szász hercegnek, a csehek és a huszárok pedig nagy erővel Zwickau és Plauen között, Lengenfeld és Reichenbach környékén táboroztak. Móric herceg azonban hadával tovább nyomult előre, Zwickau után Werdaut és Crimmitschaut is elfoglalta, és – mint mondják – Szent Márton estjén Altenburg alá vonul. Hogy mi lesz a további szándéka, még nem tudom.

E dolgokról, kedves jó uram és sógorom, nem akartam hallgatni, hanem kötelességemnél fogva hírt adok neked. A mindenható Isten fordítson mindent a legjobbra az Ő isteni, irgalmas és kegyelmes akarata szerint.

Kelt: Plauenben, Szent Márton estjén, 1546. november 10-én.

2.

Ambrosius Blarer Heinrich Bullingernek. Konstanz, 1546. november 27.⁵¹

A csehek október 23-án elfoglalták Joachimsthal⁵² mellett fekvő Gottesgab⁵³ és Platten⁵⁴ településeket. Október 30-án, szombaton délben Albrecht Schlick gróf hadvezér a cseh táborból kivonuló huszárokkal és egy lovasosztaggal a tartózkodási helyüktől negyed mérföldnyire⁵⁵, Markneukirchen közelében fekvő Landwüst és Siebenbrunn falvakat megtámadta és felégette. Ezután Adorf felé vonult, amely megadta magát. Míg más falvakban három-négy parasztházat égettek fel, Adorfban csak két pajtát pusztítottak el. Azonban egy mérföldön⁵⁶ belül mindent feldúltak és elpusztítottak. A választófejedelem⁵⁷ emberei nem számítottak a rajtaütésre, ezért semmit sem rejtettek el, így lovakat, marhákat, pénzt és sok egyéb elvittek a templomokból és házakból. Este mintegy négyszáz tehenet hajtottak Schönbachba⁵⁸, hogy azokat másnap reggel a tőlünk másfél mérföldre, az Eger⁵⁹ mellett fekvő táborba vigyék.

November 1-én, hétfőn a cseh sereg ismét Adorfra vonult, amelyet előző este a választófejedelem katonái, Wolf von Gräendorf, Plauen kapitánya háromszáz lovassal

⁵¹ Blarer a levélben egy meg nem nevezett ismeretlen személy jelentését továbbítja Bullingernek az 1546 őszi szászországi hadieseményekről. A jelentés szerzője maga is részese az eseményeknek, Nyáryhoz hasonlóan a szemtanú hitelességével tájékoztat a történekekről. Kiadás: Bullinger 2017, Nr. 2696.; Online kiadás: Bullinger Digital. <https://www.bullinger-digital.ch/file12743> (Letöltés: 2025. 11. 24.)

⁵² Napjainkban Jachymov Csehországban.

⁵³ Napjainkban Boží Dar Csehországban.

⁵⁴ Napjainkban Horní Blatná Csehországban.

⁵⁵ A forrás szerzője néhány bekezdéssel lejjebb az Adorf és Plauen közötti huszonöt kilométeres távolságot két mérföldben, a levél végén Augsburg és a Schmutter-völgy tíz kilométeres távolságát pedig egy mérföldben határozta meg, ebből következik, hogy az úgynevezett szász nagymérfölddel számolt. A kora újkorban egy szász nagymérföld hozzávetőlegesen tíz-tizenkét kilométert jelentett, tehát a fenti negyed mérföld maximum három kilométernyi távolságot takar. Vö. Kleinn 1983, 72–73.; Bullinger 2017, 337. 9. lábjegyzet.

⁵⁶ Tíz kilométeren belül.

⁵⁷ János Frigyes (1503–1554) szász választófejedelem, a schmalkaldeni szövetség egyik vezetője.

⁵⁸ Napjainkban Krásná Csehországban.

⁵⁹ A szerzőtől tizenöt-tizenkilométernyire lévő táborhely alatt nem a város (Cheb) értendő, hanem a szintén Eger (Ohře) nevű vízfolyás, amely partján lehetett valahol a tábor.

és hat zászlóval visszafoglaltak. Amikor a csehek észrevették, hogy Gräfendorf Adorf közelében, egy magaslaton állást foglalt, kétszáz huszárjukból és egy lovasosztagból három csapatot alakítottak, és három irányból támadták meg a fejedelmi csapatokat, amelyek futásnak eredtek. Az őrsegből 300–400 ember esett el; meztelen holttestüket másnap láttuk a harcmezőn, amikor Königsbergből⁶⁰ a huszárok mellett egy külön lovasosztagot vezető kapitány velem együtt Schlick grófhhoz lovagolt, akivel már korábban is együtt harcolt. A csehek és huszárok közül kevesebb mint tíz ember esett el; a fejedelmi lovasok közül azonban két kapitány, mégpedig Hans Wilhelm von Weißenbach Helmsgrünből és egy Adam Weder nevű nemes, a lovasosztag zászlótartója. Hogy még kik pusztultak el, azt sietségünkben nem tudtuk meg, s nem is ismerhettük fel, mert minden holttest meztelenül hevert. A legtöbb áldozat menekülés közben hátulról a nyakán vagy a fején kapott halálos csapást. Utunk során gyakran a holttestek fölött kellett lovainkkal áthaladnunk; a csehek még szekereikkel is átgázoltak a közutakon heverő tetemeken. Több fejedelmi lovas menekülés közben a két mérföldre fekvő Plauenbe lovagolt. Ott állt 12000 harcra kész fejedelmi zsoldos, akiket azonban a menekülők teljesen megfutamítottak, sőt még ágyúikat, lándzsáikat és pánccéljukat is hátrahagyták! A futó sereg november 4-én teljesen feloszlott.

Oelsnitz november 2-án megadta magát. Négy polgár fehér botokkal és egy levéllel Schlick gróf elé járult a csatamezőn.⁶¹ Ugyanezen a napon Móric szász herceg seregével Zwickau elé vonult. Ő a király⁶² oldalán áll, ám katonái igen kedvtelenül mennek a háborúba. A cseh sereg főparancsnoka Sebastian von Weitmühl. A király nevében ő hirdette meg a háborút a választófejedelem ellen. A hadüzenetnél jelen volt a cseh kancellár, Heinrich von Plauen⁶³ és számos cseh nemes. Több mint 2200 huszár és török, valamint 2500 másik lovas van a hadban, tehát összesen több mint 4000 lovas és 12000 gyalogos. Napról napra újabb katonák érkeznek.

November 4-én Wolf Christoph von Liechtenstein 130 lovassal Schönbach előtt állt. Éppen most vonul át negyven osztrák és morva lovas. További csapatok is várhatók. Egerben két kolostort ürítettek ki a király számára, aki ott akarja berendezni téli táborát, hogy a történéseket jobban felügyelhesse. A cseheknek a Landwüst mellett lévő táborban 700 szekerük volt, köztük több mint hatvan puskaporral és sok más hadi eszközzel megrakva. Bécsből is érkezett tüzérség, köztük nyolc hatalmas faltörő ágyú, amelyeket 26–28 ló vontatott, valamint több tábori ágyú, amelyeket 12–14 ló húzott. A menet összhossza másfél mérföld volt⁶⁴. A szermester arról számolt be, hogy csak az ágyúk heti kiadásai 18000 forintra rúgnak.

A mai napon Eger városa kétszáz katonát állított ki. A vidéki nemesség is ad sereget, de nem tudom pontosan, hány gyalogost és lovast. Ezenfelül rengeteg

⁶⁰ Napjainkban Kynšperk nad Ohří Csehországban.

⁶¹ Nyáry Ferenc levelében Mindenszentek utáni harmadik napra (*feria tertia*), azaz szintén november 2-ára teszi Oelsnitz kapitulációját. Ávila 2022, 235.

⁶² I. Ferdinánd.

⁶³ Heinrich von Plauen (1510–1554) meissenai várgróf, cseh főkancellár.

⁶⁴ Tizenöt-tizennyolc kilométer.

élelmiszert küldenek a táborba. Többen azt híresztelik, hogy Hessen és a Hanza-városok sok hadinépét küldtek a választófejedelemnek.

[Ambrosius Blarer sajátkezű kiegészítése:] Augsburgból jelentették, hogy a teljes Duna-völgyben, a Müssel⁶⁵ nevű vízfolyástól a várostól alig egy mérföldre fekvő Schmitter-völgyig minden, Augsburghoz tartozó falut kifosztottak és elpusztítottak. Az asszonyok és gyermekek több mint ezer szekéren menekültek a városba, csekély megmentett holmijukat magukkal víve. A parasztokat leszúrták, a gazdagokat elfogták és elhurcolták: leírhatatlanul nyomorúságos állapot! Augsburgban azonban alig kétszáz lovas van, és az esős idő miatt november 7. és 15. között a gyalogosok semmit sem tehettek a sokfelé kóborló ellenséges lovasok ellen. Isten könyörüljön a szegény népen!

A császár⁶⁶ különös módon jár el: minden olyan városban, amelyet elfoglalt – így Donauwörthben, Lauingenben, Leipheimben és sok másutt – megkímélte a lakosságot, és megengedte az evangélikus igehirdetés folytatását. E városok élére hű embereket állított, hogy a kóborló hadinépség ne árthasson a lakosoknak. Bármilyen legyen is e cselekedetének oka, Istennek kell hálát adni érte! Ám a falvakban és vidéken szörnyű pusztítás történt.

3.

Lorenzo Contarini követjelentése az 1546. év eseményeiről, részlet.

A szászországi háborúban három ütközet emelhető ki. Az első Adorf alatt, amikor a római király népei – magyarok, németek és csehek – azzal a szándékkal indultak útnak, hogy meghódítsák a választófejedelemséget. Amikor Adorf közelébe értek, a magyarok mentek elől felderíteni. Miután János Frigyes herceg emberei meghallották, hogy az ellenség közeledik, a városból nyolc gyalogos zászló és négyszáz fegyveres lovas vonult ki, kitűnő rendben, akiket egész Németország legjobb katonáinak tartottak. Ám alighogy meglátták az ellenséget, a várost fedezékül használva futásnak eredtek, jóllehet korábban úgy határoztak, hogy megvárják és megütköznek vele. Ennek ellenére a magyarok előőrse, amely nem volt több háromszáz, az ő szokásaik szerint felfegyverkezett lovasnál, utolérte őket. És mivel azok a gyalogosok és lovasok menekülés közben eldobálták fegyvereiket, az a háromszáz magyar egymagában levágta azoknak a katonáknak kétharmadát, e nép örök szégyenére. És ez a bizonyosság mindenki számára elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy elhiggye, a németek mégsem olyan vitézek.⁶⁷

⁶⁵ Vélhetően Blarer elírása, a szövegekörnyezet alapján a Mindel nevű vízfolyásról lehet szó.

⁶⁶ V. Károly.

⁶⁷ Kiadás: Albèri, Eugenio 1859, 419.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albèri, Eugenio 1859. Relazione di Lorenzo Contarini Ritornato Ambasciatore da Ferdinando Re de' Romani l'Anno 1548. In *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, I. 1. 369–469. Firenze: Di clio.
- Ávila y Zúñiga, Luis de 2022. Guitman Barnabás (szerk.): *A császár háborúja Németországban*. Budapest: Reciti. Online: <https://www.reciti.hu/2022/7042>
- B. Szabó János 2010. *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról*. Budapest: Argumentum.
- Bagi Zoltán Péter 2019. Elveszve a fogalmak tengerében. *Győri Tanulmányok* 40 (1): 39–67.
- Bautz, Friedrich Wilhelm 1990. Blarer (Blaurer) von Giersberg, Ambrosius. In *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 1, 612–614.
- Bullinger, Heinrich 2017. *Briefe von Oktober bis Dezember 1546*. Bodenmann, Reinhard, Kess, Alexandra, Steiniger, Judith (kiad.) Zürich: Theologischer Verlag.
- Calvete De Estrella, Juan Cristóbal 1552. *El felicissimo viaje del muy alto y muy poderoso Príncipe don Phelippe, hijo del emperador don Carlos Quinto Máximo, desde España a sus tierras de la baxa Alemana: con la descripción de todos los Estados de Brabante y Flandes*. Amberes: Martín Nucio.
- Enzinas, Francisco de 1995. *Epistolario*. Pinilla, J. Ignacio, Garcia. Geneva: Librairie Droz.
- Gulyás Borbála 2010. Huszárok Prágában és Innsbruckban, törökök Drezdában - huszártornák a 16. századi Európában. In G. Etényi Nóra, Horn Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. 273–290. Budapest: L'Harmattan.
- Herzog, Emil 1845. *Chronik der Kreisstadt Zwickau. 2. Jahresgeschichte*. Zwickau: Zückler.
- Hortleder, Friedrich 1618. *Der römischen Keyser- und Königlichen Maiesteten ... Von Rechtmässigkeit, Anfang, Fort- und endlichen Außgang deß Teutschen Kriegs, Keyser Carls deß Fünfften, wider die Schmalkaldische Bundsoberste ...* Franckfurt am Meyn: Hoffmann.
- Károlyi Árpád 1877. Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. *Századok* 11 (7/10): 642–654, 841–854.
- Kleinn, Hans 1983. Maßstäbe und Maßstabsberechnungen alter Karten. In Wolfgang Scharfe, Hans Vollet, Erwin Herrmann (szerk.): *Kartenhistorisches Colloquium Bayreuth '82*. Berlin, 70–77.
- Pálffy Géza 2015. *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest: MTA BTK Törttud. Int.
- Schilling, Heinz 2020. *Karl V.: Der Kaiser, dem die Welt zerbrach*. München: C.H. Beck.
- Sutter Fichtner, Paula 1986. *Ferdinand I. Wider Türkennot und Glaubensspaltung*. Graz: Styria.
- Wild, Erich 1938. Das Vogtland im Schmalkaldischen Kriege. *Mitteilungen des Vereins für Vogtländische Geschichte und Altertumskunde* 41 (1): 1–135.